

στήν έννοια αὐτή κοσμική διάσταση καί συμβάλλει ἔτσι στή δυνατότητα παγκοσμιοποίησής της.

Στίς 18 συνολικά μελέτες τοῦ τιμητικοῦ τόμου Borgmann παρουσιάζονται σημαντικά πορίσματα τῆς νεώτερης ἔρευνας στό ἐκάστοτε ὑπό διαπραγμάτευση ἀντικείμενο. Ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ συγκομιδή στίς σελίδες του τῆς ἐρευνητικῆς προσφορᾶς ὀρισμένων ἀπό τοὺς πιό ἔγκυρους στίς μέρες μας μελετητῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καί μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά καί τῆς θρησκευολογίας. Ἀποβαίνει ἔτσι ὁ παρὼν τόμος σημαντική πηγή ἐρευνητικῶν πορισμάτων, πολύτιμη γιά τή μελέτη τῆς θεματικῆς, στήν ὁποία ἀναφέρεται, καί ἄξια τιμητική τῆς προσφορᾶς τοῦ διακεκριμένου καθηγητῆ καί θερμοῦ φιλέλληνα Karl Borgmann.

Ἰωάννης Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ

Marcello GIGANTE, *Νόμος Βασιλεύς*, Bibliopolis, 1993, 358 σσ.

Νόμος Βασιλεύς, εἶναι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Marcello Gigante, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἓνα ἀπό τὰ σημαντικότερα σύγχρονα φιλολογικά μέ φιλοσοφικές προεκτάσεις ἔργα. Ἐκδόθηκε γιά πρώτη φορά τὸ 1956 καί ἐμφανίστηκε στή σειρά *Morals and Law in ancient Greece*, ὑπό τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γρηγόρη Βλαστοῦ μέ τὴ συμμετοχή τῶν Kenneth Dover, M. I. Finley καί Armando Momigliano, ἀπό τίς ἐκδόσεις Arno Press, New York, τὸ 1979. Ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἔκδοση ἐξαντλήθηκε ἤδη ἐδῶ καί πολλὰ χρόνια, οἱ ἐκδόσεις Bibliopolis, εὐαισθητοποιήθηκαν νὰ ἐπανεκδόσουν αὐτὸ τὸ βιβλίο-σταθμό, πού ἱκανοποιεῖ κάθε πραγματική ἀνάγκη γιά γνώση. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Gigante ἀναλύει τὴν αἰώνια διαμάχη ἀνάμεσα στό δίκαιο καί τὴν ἀδικία, διαμάχη ἥδη ὑπαρκτή ἀπό τὴν ἀρχαιότητα, ἐπικαιρὴ ὅμως καί στίς σύγχρονες κοινωνίες, ὅπου ἡ βία τείνει νὰ νομιμοποιηθεῖ. Στίς σελίδες τοῦ βιβλίου τεκμηριώνεται ἱστορικά τὸ γεγονός ὅτι πολλές φορές τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου ἐπιβάλλεται στὸν πιὸ ἀδύναμο, γεγονός πού συνεπάγεται τὴν ἥττα τῆς ἠθικῆς. Ἡ κατάχρηση ὅμως τῆς δικαιοσύνης πού ἀπονεμήθηκε διὰ τῆς βίας, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξαλείψει τὴ φωνὴ τοῦ ἀληθινοῦ, τοῦ ἱεροῦ νόμου, αὐτοῦ πού ὁ Ἡρακλῆς ἀπολαμβάνει, ἐν τέλει, καθισμένος κοντὰ στὸν θρόνο τοῦ Δία, μετὰ τὴν ἐπιτέλεση τῶν ἀθλῶν του. Παρ' ὅλ' αὐτά, κοντὰ στὸν παντοτεινό, ὑπέρτατο θεῖο νόμο, ὑπάρχει ὁ Νόμος, γέννημα ἀνθρώπινο, ἡ εὐκολὴ λύση ἴσως, ἔτοιμος νὰ νομιμοποιήσει κάθε ἀνθρώπινη ὑπέρβαση.

Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἀνήκει ἡ σύλληψη τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὴ συνύπαρξη τοῦ θεϊκοῦ καί τοῦ ἀνθρώπινου νόμου. Σ' αὐτὴν τὴν ἰδέα ὁ Πίνδαρος, βασιρίζει τὴν ἀνθρώπινη ἱστορία καί μέ τοὺς

ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ γεφυρώνει τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν θεία πρόθεση καὶ τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα. Ὅταν ἡ βία νομιμοποιεῖται προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἓναν σκοπὸ στὸ βασίλειο τῶν θνητῶν, καταργεῖται αὐτόματα ἡ θεϊκὴ αὐτονομία τοῦ ἥρωικοῦ σύμπαντος. Ἡ ἐξήγηση τοῦ ἄθλου τοῦ Ἡρακλῆ ἐπὶ τοῦ Γηρυόνη ἐγκαινιάζει τὴν ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀνθρώπινη πράξη συνδέεται μὲ τὸ κοσμικὸ μυστήριον, ἐνῶ συγχρόνως παρατηρεῖται ἡ προσπάθεια ν' ἀποδοθοῦν στὸ μυστήριον αὐτό, τὰ στοιχεῖα ἐνὸς κανόνα ποὺ νὰ ἰσχύει ἀκόμη —καὶ πάνω ἀπ' ὅλα— καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Μέσο γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴν ἀποτελεῖ ἡ λογοτεχνία, διότι μέσα ἀπ' αὐτὴν ζοῦν καὶ ἐκφράζονται οἱ ἀρχαῖες πεποιθήσεις καὶ ἀρχές, ποὺ διαφοροποιοῦνται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, παραμένουν ὅμως καὶ χρησιμεύουν ὡς πρώτη ὕλη στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν λαῶν.

Στὴν ἔρευνα τοῦ Gigante σταθμὸ ἀποτελεῖ τὸ χωρίο τοῦ Πινδάρου 169 Sch (152 B). Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται ἰδιαίτερως στὸ 6^ο, 7^ο καὶ 11^ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, ὅπου ἀναφέρεται στὴν τύχη τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀπὸ τοὺς διαφόρους σχολιαστὲς. Στὸ ἐν λόγω χωρίο ὁ Πίνδαρος ἀναφέρεται στὸν ἄθλο τοῦ Ἡρακλῆ, ἐνάντια στὸν Γηρυόνη, ἐνῶ ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητὴς ἐξετάζει τὴν ἐπίδραση τοῦ παραπάνω χωρίου στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ, ὅταν ὁ τελευταῖος, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ, προσπάθησε νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ δύναμη καὶ τὴν ὑπόσταση τοῦ νόμου, ποὺ ἐμφανίζεται ἄλλοτε ὡς ἄγραφος καὶ ἄλλοτε ὡς γραπτός. Ἔτσι ὁ Gigante ἐνημερώνει ἤδη ἀπὸ τὶς πρῶτες σελίδες τὸν ἀναγνώστη, ὅτι ὕλη γιὰ τὸ βιβλίο του ἀποτελεῖ ἡ «κραυγὴ» τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ζήσει μέσα σὲ μία ὁργανωμένη κοινωνία (Στὸν Ἀναγνώστη, σ. 7).

Σύμφωνα μὲ τὸν Gigante νόμος καὶ φύσις συμφιλώνονται ὅταν πρόκειται νὰ ἀποδοθεῖ ἡ δικαιοσύνη, διότι ὁ Νόμος Βασιλεύς, εἶναι ὁ νόμος ποὺ διέπει θεοὺς καὶ ἀνθρώπους καὶ ποὺ διαμορφώνεται ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ, ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο μέχρι τὸν Πλάτωνα, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μέχρι τοὺς Στωϊκοὺς.

Τὸ βιβλίο χωρίζεται σὲ εἴκοσι κεφάλαια στὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπ' ἐκεῖνα ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, γίνεται μία εἰς βάθος ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ Νόμου. Ὁ τίτλος τῶν περισσοτέρων κεφαλαίων εἶναι κάποιο χωρίο ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς ἐποχῆς ποὺ ὁ συγγραφέας ἐρευνᾷ: *Δίκη ἐν χειρὶ· Κράτος Νόμου· Θεῖος Νόμος· Νόμος πάντων βασιλεύς· Νόμος ἰσχυρός· Νόμος ἡγεμών, Διὸς ἀρμονία· Νόμοι ὑψίποδες· Κρατῶν νόμος· Θεῖος νόμος*. Σημαντικότερα γιὰ τὸν ἐρευνητὴ στοιχεῖα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τοῦ νόμου στὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Ἡ σημασία τῆς δίκης, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμηρικὴ ἀντίληψη, δηλώνεται ἤδη ἀπὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο, *Δίκη ἐν χειρὶ*. Ἐδῶ ὁ ἥρωικὸς κόσμος βιώνει τὴ ζωὴ του ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὴ θεϊκὴ, χωρὶς ὅμως νὰ χάνει τὴν ἀνθρώπινη ὑπόστασή της: «Ὁ ἥρωικὸς κόσμος εἶναι ταυτόχρονα θεϊκός

καὶ ἀνθρώπινος ... ὁ ἥρωας βρίσκει στὸν ἑαυτὸν του τὶς βάσεις τῆς ἀρετῆς» (σ. 18). Εἶναι ἡ ἐποχὴ ὅπου ἀρετὴ καὶ ἠθικὴ συνείδηση συμπίπτουν καὶ βρίσκουν τὴν τελείωσή τους στὴ θεϊκὴ παντοδυναμία, ὅπου ἀρετὴ, τιμὴ καὶ βία ὑπερέχουν, ὅπωςδήποτε, σὲ σύγκριση πρὸς τὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Κατὰ τὸν Ὅμηρο, ὁ ἄνθρωπος ἐπιβάλλεται μὲ τὴν ἀξία του, μὲ τὴ νίκη ἢ μὲ τὸν θάνατό του. Ἡ αἰδὼς πρυτανεύει, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἡ ἀντιπαράθεση δίκης-βίας. Ἡ δίκη, ὡς θεότητα, δὲν ἀνήκει στὸ ὁμηρικὸ πάνθεον. Ὁ Ἡσίοδος ὅμως, μὲ τὰ ἔργα του σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς καὶ μαζί της τὸ τέλος τῆς ἰωνικῆς ἀριστοκρατίας. Ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἑξῆς ὁ ἄνθρωπος θὰ βασιίζεται στὴν ἀπονομὴ τῆς θεϊκῆς δικαιοσύνης, τὴν ὁποία ἐξ αἰτίας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὁ Ἡσίοδος βλέπει νὰ περνᾷ στὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων. Μὲ τὸν Ἡσίοδο εἰσάγεται στὸν εὐρωπαϊκὸ —καὶ παγκόσμιο— πολιτισμὸ τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου, ἡ «δίκη ἐν χερσὶ», ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ λέξη ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνθρώπινη βιαιότητα κατὰ τὴν προσπάθεια ἐπιβολῆς τοῦ δικαίου: *χειροδίκης*. Δηλαδή, ἡ ὁμηρικὴ δίκη καὶ αἰδὼς ἐξαφανίζεται καὶ τὴ θέση της παίρνει μία δίκη ἄνευ αἰδοῦς. Ἡ βία ὅμως δὲ συμβαδίζει μὲ τὴ δίκη (στ. 275) καὶ ὁ Δίας καταδικάζει τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ νόμου (στ. 276). Ἡ δίκη ἀντιπροσωπεύει τὶς ἠθικὲς ἀρχές καὶ τὸ δίκαιο πηγάζει ἀπὸ τὴ θεότητα. Ἡ ἀσέβεια πρὸς τοὺς θείους νόμους συνεπάγεται θεϊκὴ ἐκδίκηση. Ἐν ὀνόματι τοῦ Δία, λοιπόν, ἐπέρχεται ἡ καταδίκη τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου, ποὺ ἔχει ἐπακόλουθο τὴ θεϊκὴ βία. Ἡ κοινωνία τοῦ Ἡσιόδου ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ εὐεξία καὶ εὐτυχία, ἀξίες ποὺ ἐπιτυγχάνονται μὲ μόχθο, προσπάθεια καὶ πάνω ἀπ' ὅλα μὲ πνεῦμα δικαίου (σ. 24). Ἐπειδὴ ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ Δία, κατακτᾶται μὲ τὸν καθημερινὸ μόχθο καὶ τὴν ἑναρμόνιση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν θεϊκὸ νόμο. «Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐργασία, ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴ γῆ τοὺς θησαυροὺς της —θεϊκὸ δῶρο— συγχρόνως ὅμως, αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀνθρώπινη κατάκτηση» (σ. 26). Ὅπωςδήποτε, ἡ εἰρηνικὴ συμβίωση τῶν πολιτῶν καὶ ἡ συμφιλίωση τῶν τάξεων, παύει αὐτόματα καὶ τὴν ἐπιδίωξη ἐπιβολῆς τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου. Αὐτὸ κατόρθωσε γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία ὁ νομοθέτης Σόλων, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς δημιουργίας καὶ ἐπιβολῆς νέων νόμων δημιούργησε τὸ πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ ἰδεῶδες. Ὁ νόμος μὲ τὴ νέα του μορφή (θεϊκὸς κανόνας δικαίου) δημιουργεῖ τὴν εὐνομία, δηλαδή τὴ βάση πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται ὁ κανόνας τῆς ἁρμονικῆς συμβίωσης τῶν πολιτῶν. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Gigante στὸ κεφάλαιο *Κράτος Νόμος*. Στὸ κεφ. *Θεῖος Νόμος* ἀναλύονται χωρὶα τοῦ Ἡρακλείτου σχετικὰ μὲ τὸν νόμο, ἐνῶ παράλληλα ἐρευνῶνται οἱ προεκτάσεις ποὺ ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος δίνει στὴν ἀρχαϊκὴ πεποίθηση περὶ τῆς θεϊκῆς προελεύσεως τοῦ δικαίου, ποὺ διέπει τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις (fr. 94 D.-K.). Πρόκειται γιὰ τὸ δίκαιο ποὺ προστατεύεται

ἀπὸ τὴν ἡσιόδεια θεότητα Δίκη καὶ τὶς τιμωροὺς Ἑρινύες. Ὁ θεῖος νόμος εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Hirzel, ἡ ἀνάγκη νὰ γεφυρωθεῖ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ τὸν νόμο, ἀνθρώπινο δημιούργημα ποὺ καλύπτει τὶς ἀνάγκες μιᾶς κοινωνίας. Κατὰ τοὺς Zeller καὶ Menzel οἱ νόμοι τῆς πολιτείας πηγάζουν καὶ ἀντλοῦν ζωὴ ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ μιὰ ἁρμονία, ἡ ὁποία λειτουργεῖ συνεκτικά, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς νόμους ποὺ διέπουν τὸ κοσμικὸ σύστημα. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐνισχύεται ἡ θεοκρατικὴ προέλευση τοῦ νόμου ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἂν ὁ νόμος ἔπαιρνε τὸν χαρακτηρισμὸ «ἄγραφος», ὅπως ἤθελε ὁ Hirzel. Ἄν ὁ νόμος κρατεῖ καὶ περιγίγνεται (fr. 114 D.-K.), ἄρα εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δεσπόζει καὶ συγχρόνως ἀναζητεῖ τὶς ρίζες του στὸν κοσμικὸ νόμο. «Εἶναι ὁ Νόμος Βασιλεὺς τοῦ Πινδάρου καὶ ὁ Κρατῶν νόμος τοῦ Εὐριπίδη. Εἶναι ὁ νόμος ποὺ διέπει τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸν θεϊκὸ καὶ ὁ θεϊκὸς ἀπὸ τὸν νόμο ποὺ θέσπισαν οἱ ἄνθρωποι» (σ. 55). Συνεπάγεται, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι νόμος εἶναι μία ἀπὸ τὶς κοσμικὲς ἀρχές ποὺ συγκροτοῦν τὴ δομὴ τῆς πολιτείας· σύμφωνα μὲ τὸν Ἡράκλειτο, ὁ λαὸς πρέπει νὰ μάχεται γιὰ τὴ δίκαιη ἐπιβολὴ τῶν νόμων, ὡς νὰ ἐπρόκειτο γιὰ τὰ τείχη τῆς πόλης του.

Στὴ συνέχεια ὁ Gigante ἐρμηνεύει τὴ φράση τοῦ πινδαρικοῦ χωρίου *Νόμος πάντων βασιλεὺς* (ὁμώνυμο κεφάλαιο) καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Πίνδαρος θέλησε νὰ παρουσιάσει τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου νὰ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ μιὰ θεοκρατικὴ νομιμότητα. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν δικαιολογεῖται ἡ ἄδικη κατὰ τὰ ἄλλα αὐτὴ ἀρχή. Ἔτσι, κυρίαρχος εἶναι μόνο ὁ νόμος, ποὺ τώρα ταυτίζεται μὲ τὸν Θεό, ἐνῶ ὁ ἰσχυρότερος παύει τοὺς ἤδη ἰσχύοντες νόμους δικαίου (καταπαύει δίκαιον) καὶ ἐπιβάλλει τὸν δικό του νόμο, δομημένο καὶ βασισμένο στὸ ὑποκειμενικὸ δίκαιο, ποὺ βέβαια καθοδηγεῖ στὸ ἐξῆς ὄχι μόνο τὶς πράξεις τοῦ ἴδιου, ἀλλὰ ἐπίσης διαμορφώνει τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ κόσμου. Μὲ τὸν τρόπον αὐτόν, ἡ ὁλοκλήρωση μιᾶς βίαιης πράξης, ἐπειδὴ ἀκριβῶς φέρει τὴ σφραγίδα τῆς θεϊκῆς δύναμης, καταλήγει νὰ εἶναι δικαία καὶ νόμιμη. Κατὰ τὴ στιγμὴ λοιπὸν ποὺ ὁ Ἡρακλῆς κλέβει τὶς ἀγελάδες τοῦ Γηρυόνη, ἐκτελεῖ διὰ τῆς δυνάμεώς του, θεία ἐντολή. Ἀντικειμενικὰ ὁ ἥρωας διαπράττει κλοπὴν, νομιμοποιημένη παρ' ὅλ' αὐτὰ καὶ δίκαιη, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς κλοπῆς, ἡ πράξη δικαιώνεται ὡς θεϊκὴ ἐπιβολὴ τοῦ νόμου. Ὁ Ἡρόδοτος ὅμως (κεφ. *Νόμος ἰσχυρὸς*) ἱστοριοποιεῖ τὴ μεταφυσικὴ ἀρχὴ τοῦ Πινδάρου: «νόμος πάντων βασιλεὺς θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον ὑπερτάτα χειρί». Σ' αὐτὸν τὸν νόμο, ὁ πατέρας τῆς Ἱστορίας προσδίδει τὶς ιδιότητες τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἀρχές ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐλληνικὴ φυλὴ. Εἶναι ὁ νόμος, μὲ τὶς ιδιότητες ποὺ ἀναφέραμε, ποὺ θὰ ἐπιβάλλουν οἱ Ἕλληνες ὅταν θὰ ἀντιταχθοῦν ἐνάντια στὴν ἀπληστία καὶ τὸ φιλοκατακτητικὸ πνεῦμα τῶν Περσῶν. Εἶναι, μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἄγραφος

νόμος που τώρα παίρνει διαστάσεις ευλαβικής ιεροσύνης, και που για την επιβολή του απαιτείται ή ανεπτυγμένη συνείδηση του λαού. Ο άγραφος νόμος είναι ο ίδρυτής της ανθρώπινης και θεϊκής πολιτείας (*νόμος ισχυρός*, σ. 114). Στην περίπτωση αυτή, κατά τον συγγραφέα, ή δικαιοσύνη ταυτίζεται με την έννοια της ελευθερίας, στο πλαίσιο που οι Έλληνες επιδιώκουν μια ήθικη ελευθερία επικυρωμένη από τη θεότητα. Με άλλα λόγια ο θεϊκός νόμος παρέχει στους Έλληνες τη νίκη ενάντια στον περσικό ιμπεριαλισμό, που καυχάται ότι θα καθυποτάξει τον κόσμο, βιάζοντας τα δικαιώματα των λαών και επιβάλλοντας σ' αυτούς να ζήσουν σύμφωνα με τους δικούς του νόμους.

Ο Gigante όμως, παρατηρεί ότι μετά από μια νίκη τέτοιου μεγέθους, όπως αυτή των Ελλήνων επί των Περσών, επέρχεται αναπόφευκτα ήθικη κόπωση, που εκδηλώνεται με την εμφάνιση των σοφιστών (κεφ. 10), ενώ στη συνέχεια οι συνέπειες του πελοποννησιακού πολέμου καταστρέφουν στην θεωρία και πράξη τη σταθερή γνώμη της φυλής περί δικαιοσύνης και ήθικου θεϊκού κανόνα. Μετά δε και τη σφαγή της Μήλου, δεν είναι δυνατόν, γράφει ο Gigante, να μιλήσει κανείς για θείο νόμο και αναφέρει παράλληλα ότι ο Θουκυδίδης μιλάει για νόμο που συμπίπτει με την ιστορική αναγκαιότητα. Πρόκειται ίσως για την στιγμή που από το χωρίο του Πίνδαρου χάνεται ή επιρροή της θείας εξουσίας.

Για τα ιστορικά πεπραγμένα δίκαιο είναι το ωφέλιμο και στη βάση αυτή δημιουργείται ο νόμος του κράτους που έγγυαται την ισότητα των πολιτών. Από την άλλη πλευρά όμως, όταν εκλέγεται ένα άτομο, προκειμένου να ήγηθεϊ ενός συνόλου, παύει να υπακούει στους νόμους και να υπόκειται στους περιορισμούς τους. Ο Καλλικλής, στον πλατωνικό *Γοργία* έρμηνεύει διαφορετικά το πινδαρικό χωρίο· δηλώνει δηλαδή ότι ή βιαιότητα του Ήρακλή αποδεικνύει ότι ανήκουν στον ισχυρότερο και τα υπάρχοντα και ή ζωή του πιο αδύνατου. Το παράδειγμα όμως του Σωκράτη, αποδεικνύει ότι δίκαιος είναι εκείνος που υπακούει στους νόμους της πόλης. Έτσι, με βάση πάντα το πινδαρικό χωρίο, ο Σωκράτης αποδέχεται τη βία και αναγνωρίζει την αναγκαιότητα του θανάτου του, χωρίς να ζητήσει να έρμηνεύσει αυτή την αναγκαιότητα.

Στη συνέχεια ο Gigante θέτει το ερώτημα (κεφ. 20), αν πράγματι υπήρξε ο Άνωνυμος, συγγραφέας του *Περί νόμων*, που σύμφωνα με τους Pohlenz και Untersteiner έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ. Μετά από διεξοδική έρευνα του θέματος, ο Ιταλός έρευνητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι απλά πρόκειται για επινόηση του Pohlenz, την οποία όμως άσπαστηκαν μετά απ' αυτόν και άλλοι έρευνητές.

Το βιβλίο ολοκληρώνεται με πίνακα όνομάτων αρχαίων συγγραφέων και χωρίων έργων τους που αναφέρονται στις σελίδες του, καθώς και με λε-

πτομερή σύγχρονη βιβλιογραφία (σσ. 292-310). Ὁ Gigante παραθέτει τέλος, παράρτημα 45 σελίδων, μὲ σημαντικὲς ἀναφορὲς καὶ φωτογραφίες τοῦ κώδικα POxy. 2450 καὶ PSI 1502 (σσ. 310-355).

Μαρία ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ

Aristote politique. Études sur la Politique d'Aristote. Ἑποπτεία Pierre Aubenque, ἐπιμέλεια ἔκδοσης Alonso Tordesillas, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 1993, IX+552 σσ.

Ἡ συλλογὴ 22 ἐργασιῶν στὰ *Πολιτικά* τοῦ Ἀριστοτέλη προδιαθέτει γιὰ μιὰ νέα ἀνάγνωση αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Σταγίριτη. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο ποὺ ἐπόπτευσε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐρευνητὴς τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου στὴ Γαλλία Pierre Aubenque, ἐνῶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἔκδοση εἶναι ὁ Alonso Tordesillas.

Στὸν σύντομο ἀλλὰ περιεκτικὸ πρόλογό του ὁ P. Aubenque ἐκθέτει τὴ διαχρονικότητα τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου, τονίζοντας ὅτι τὰ *Πολιτικά* παρέμειναν «γιὰ περίπου σαράντα χρόνια στὸ ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο μὲ τὸν L. Straus, γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ μὲ τὸν H. Arendt, γιὰ τὴ δικαιοσύνη μὲ τὸν J. Rawls (σ. VIII).

Τὸ βιβλίο περιλαμβάνει 22 μελέτες-ἀνακοινώσεις ποὺ ἔγιναν ἀπὸ ἐιδικοὺς στὸν Ἀριστοτέλη ἐρευνητές, στὸ πλαίσιο τοῦ μηνιαίου Σεμιναρίου τοῦ P. Aubenque κατὰ τὰ ἔτη 1986-1988, στὸ κέντρο Léon Robin (Paris IV).

Ὁ ἐπιμεληθεὶς τῆς ἐκδόσεως A. Tordesillas, ὑποδιαίρεσε σὲ τέσσερις θεματικὲς ἐνότητες: 1. Πόλις καὶ πολιτεία, ἑξὶ ἀνακοινώσεις (σσ. 1-132)· 2. Ἡ ἀνθρωπολογία τῶν *Πολιτικῶν*, πέντε ἀνακοινώσεις (σσ. 133-252)· 3. Δημοκρατία καὶ λόγος στὰ *Πολιτικά*, ὀκτὼ ἀνακοινώσεις (σσ. 253-399)· 4. Ἡ μετέπειτα τύχη τῶν *Πολιτικῶν*, τρεῖς ἀνακοινώσεις (σσ. 421-461). Σὲ τρεῖς περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μεταφράσεις ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ἢ ἀγγλικὰ. Στὸ μέσον τοῦ βιβλίου ἡ σύντομη παρέμβαση-ἀνακοίνωση τοῦ P. Aubenque (σσ. 255-264) μὲ θέμα: Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἡ Δημοκρατία, ἀνακοίνωση ποὺ ἀρχικὰ ἐκφωνήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ πλαίσιο τοῦ Συνεδρίου «Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν κόσμος τῆς Μεσογείου», τὸ 1986. Ἡ ἀνακοίνωση αὕτη θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς δεῦτερος πρόλογος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα.

Θὰ ἐπιθυμούσαμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τῶν Pierre Rodrigo καὶ Alonso Tordesillas μὲ τίτλο «Πολιτικὴ, ὄντολογία, ρητορικὴ: στοιχεῖα καιρικότητος κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη» (σσ. 399-433), ὅχι τόσο

